

Л 2007

2448к

мұра

Кітапханасы

Қалмақан ӘБДІҚАДЫРОВ

Қажымұқан

Имагата-Музумура

(Чемпіонъ Японіи, Кореи
и Манчжуріи) 1910г.

ББК 84 (5 Каз) 7-44
Ә 14

Әбдіқадыров Қ.
Ә 14 Қажымұқан. Повесть және әңгімелер. Алматы: «Атамұра», 2007. – 240 бет.

ISBN 9965-34-640-2

Балалар әдебиетін өркендетуге ерекше үлес қосқан Қ. Әбдіқадыровтың қаламынан туындаған шығармалар шұрайлы да жатық тілімен, оқиғаны тартымды етіп бере білуімен ерекшеленеді. Халқымыздың даңқты перзенті Қажымұқан туралы өмірбаяндық повесі кезінде балалар ғана емес, өзге де оқырмандардың сүйікті кітабына айналған.

Ә $\frac{4702250201-009}{418(05)-07}$ хабарландырусыз – 2007

ББК 84 (5 Каз) 7-44

ISBN 9965-34-640-2

© Әбдіқадыров Қ., 2007
© «Атамұра», 2007

Қажытұқан

Повесть

БҰЛ — БЕРГЕН УӘДЕМ ЕДІ

Бір мың тоғыз жүз қырық бірінші жылдың көктемі. Алатаудың айдын-шуақты баурайына көктем әкелген жұпар иісі сезілді. Ауа райының мерзімді уақтысына қарай қары еріп, жаңбыры жауды. Шалғыны өсіп, бау-бақшасы дер кезінде көгерді. Үй алдындағы үш түп емен мен екі түп сирень тауыстың қанатындай көрікті жапырақтарын жайды, гүл бүршіктерін шығара бастағанда апрельдің орта кезі болып та қалып еді. Менің қыс ортасында мертiккен аяғымның сырқаты созыла түсті, ұзап жүре алмай, үйден сирек шығатынмын.

— Ойпырым-ай, келіп қалды, — деді үй алдындағы арық суына ыдыстарын тазартып отырған әйел, сасқалақтаңқырап үйге кірді де, қолына ұстаған ыдыстарының суын тамшылата, артына қарап: — Қажымұқан келді, — деді, ұмытқан есімі енді есіне түскендей. Мен орнымнан қозғалғанша:

— Қалмақанның үйі осы ма? — деген қомақты үн үй алдындағы басқыштан естілді. Мен де ауыз үйге шығып үлгеріп, жиде ағашының бұтақты бүгілінен істеген тоқпақтай жуан қолдың саусақтарын ұстап тұр едім. Иә, көрмеген кісі де оны бейнесінен тани беретін Қажекең екен.

Алматы қаласы, Карл Маркс көшесі, 97-үйде 23 күн жатты. Бұл үйдің алдындағы сексен жыл жасаған емен ағаштың саясында қазақтың ардақты кісілерінің бірсыпырасы отырып, түнеп, түстенетін еді.

Баласы Қошқарбайдың Шашубаймын,
Болсам да малға кедей, сөзге баймын.
Көп алсам кемімейтін кенім халық,
Байларға малды екен деп бас ұрмаймын,—

дейтін кәдімгі Шашубайдың өзі болды.

Ерназар,¹ күнде менен бата аласың,
Бөлеге неге барып шаталасың.

¹ Ерназар — Жамбыл атындағы колхоздың бұрынғы аты.

Балалар, ынтымақпен істемесең,
Түбінде жаман колхоз атанасың,

деп, колхозшыға үгітін айтқан, өзі туралы:

Ақ басты Алатаудың Жамбылы мен,
Өлеңнің ұлы сүре даңғылы мен.
Алдымда Бұқарбай мен Сүйінбайлар,
Солардан тәлім алған қалдығы мен, —

дейтін Жамбыл.

Ақынның ардагер сыпайысы Нұрпейіс, салған жерден шаба жөнелетін әйгілі саңлақ ақын Иса, гармоньға қосқан даусы көрші үйлердің қабырғасын дірілдеткен Нартай, кербез ақын Кенен, тілге бай Қуат, Саяділ, Жетісудың өрен жыршысы Үмбетәлі, Оңтүстіктің Орынбайы, Әлібегі, партизан ақын Омар отырған жер еді. Қазақтың алып даласына білім шырағын жағушы, жыл құстарының бірі — Ыбырай Алтынсариннің егіп шығарған алғашқы гүлдерінің бірі — жазушы Спандияр Көбеев те осы ағаштың түбінде демалған-ды. Сол жігіт жасты емен ағаштың түбіне кезекті ғасырлардың біртуар адамдарының бірі Қажымұқан палуан да келіп еді. Соншалық даңқты кісілердің аяғы басылып, саясында отыру үлесіне тиген сол емен ағаштар мен сиреньдер нендей бақытты еді десеңші!

— Жамбылдың өлеңін жазып алуға жәрдемдестің, Қалмақан, Нартайды екі жыл бойы іздеп, Мырзашөл, Нұр Атаны қоймай, Қоқан, Ферғананы кезіп, көрінгеннен хабар айта жүріп, Алматыға алдырып, атағын шығаруға себепші болдың, Қалмақан. Балқаштың түкпірінде жатқан Шашубайды самолетпен алып келдің, Қалмақан. Кәні, мен туралы не істедің? Жалшыдан шығып, жер жүзінде палуандықпен атын жайған қазақта менен басқа кімің бар еді! Сәбит бар, Ғабит бар, ақын Иса бар, сен бар, басқаң бар — мен туралы жазған кітаптарың қайда?!

Ертең Сәбитке барамын. Ол мені Орынборда тұрған кезімнен біледі. Ол мені жазбай, Нұрмағанбетті жазды. Ол қасиетті ағаны жазғаны жақсы, бірақ мені қоса жазбағаны үшін желке етін бір сығып қоймасам, есіне түсетін емеспін, — деп, күліп қойды.

— Болады, Қажеке. Сіздің кітабыңыз да туады, Сәбит жазады, Ғабит жазады... Келешек ұрпақтардан әдебиеттің

ғажайып шамшырақтары шығады, олардың қаламы сізге үйірілмей кетпейді. Көне, шай ішейік.

* * *

Қажекен өмір арнасын ағытып, айта берді. Ол алғашында, бейне бір тұтасқан бұлтты нажағай жарып, төге салған нөсер сияқты еді. Тыңдадым да отырдым, қағазыма түгін де түрте алмадым. Сатырлатып құя салған нөсердің баданадай тамшыларының жайлысы тиіп, жанымды рақаттандырып, жайсызы шашырап, көзімді жұмдырып, басымды ауыртқандай болды.

Нөсер! Нөсер арты жерді көгертеді. Сөзінің қорытындысы жайнаған гүлді алдына жайған сияқты еді. Өмірдің бір саласында жасаған еңбегіне қатты қызықтым.

— Ара барлық гүлді аралайды, бал шығаратын басын ғана сорады, — деп, керегін тізе бердім. Күдікті жерін сұрай бердім. Бірақ түгел еншіме тимеген 23 күнде теңізден тамшы ғана алып қалдым.

— Жаз, осыны!

— Жазайын, аға.

— Мені әсірелеймін деп әуреленбе, тек тәңірімнің берген бейнесін ғана жаз.

— Құп болады.

ҚАР КҮРЕГЕН БАЛА

Ақпан-қаңтардың сақылдаған сары аязы. Қыламықтап қырау ұшқындап, барлық заттың сыртына мұздан сауыт кигізіп тұрды. Қызылжар қаласынын орталық бір көшесіндегі қорада, үлкен сарайдың темір қақпасы кең ашылып, ішінен «һауппалаған» дауыс естіліп жатты. Бұл саудагер Иван Ногичтің қоймасы еді. Күзде сойылған малдың еті мен майы енді ішкі Ресейге жөнелтіліп, оны таситын — 60 пар ат шана жұмсайтын — кіреші бай Орлий Масликов кіресін алып еді. Отыз пұт май құйып қатырған кеспекті он адам жабылып, орнынан қозғалта алмай жатты. Сарай ішіндегі дауыс солардың үні.

Қораны басқан қарды күреуге жалданған он алтыдағы жас бала сарайға қайта-қайта қарай берді.

— Ей, сенің әкеңнің аты кім? — деді бүрме қара тонды қойманың басқарушысы.

— Оны қайтесің?

— Сұраймын.

— Құда түсейін деп пе едің?.. Айтатыныңды айта бер, — деді кішкене қара көзін жымита қараған бала.

— Сен онда неге қарайсың? Қарыңды күре де, тиісті тиын-тебенінді алып, құры. Бөгде нәрсеге бұрылып қараудың саған қанша керегі бар? Соншалық сарайдың есігіне қарай бересің...

— Сен балдырламай, маған сонда не істеп жатқаныңды түсіндірші.

— Тау көтеріп жатыр.

— Сонда, сарайға кірген тау көтерілмей жатыр ма? Шуылдап, басымды ауыртты. Өздері адам ба, шөпті «сырғауыл көтеріп келдік» деген бақсының жыны ма?!

— О-хо-хо. Мынаның сөзі отыз пұттан гөрі ауыр жатыр екен. Жібер сарайға, көтерілмей жатқанның не екенін көрсін, — деді тұлыпты көмілтіп киіп, қақпа аузында тұрған саудагер.

— Ей, бар енді. Әне, мырза көріп тұр.

— Көрсенеме... — деп қар күреген бала есік алдында тұрғандарды қаңбақтай қақтырып, сендей соқтырып, қағамаға сарайға кіріп келді. Басқаны бүрліктірген аяз оған шыбынсыз жаз сияқты. Үстінде мақталы жыртық шапан, биялайын беліне қыстырып, бас киімін қолына ұстап, қимылдап жүрген кісілерге аңырая қарады. Тұрған орнынан жарты кездей ғана жерге әрең жылжыған кеспектің қасына жақындап, иығымен қағып, астындағы қалың тақтайды сықыр еткізді.

— Көтерілмейтін тауларың осы ма?

— Саған жеп-жеңіл көрініп тұр ма?

— Әй, тәйірі-ай... Соны да сөз деп айтып тұрсындар-ау. Тау дегенге таңырқансам, бұл шелектей-ақ ыдыс қой. Он кісі жабылып, қаланы «һаппалап» бастарыңа көтеріп жүргендерің осы ма? Өздерің шетке ысырылып, тиейтін шанаңды есік алдына әкеле беріндер. Әй, әдемі тұлыптылар, қалбалақтап жүріп, бір жерлерінді қақтырып аларсыңдар, кейін қаш!

— Мынаның сөзі қандай дөрекі! Қожайындарға қалай түйеден түскендей сөйлейді, — десті, мұртына мұз қатқан жұмысшылар.

— Оны қоя тұр. Алдымен ауылдың алаңғасарының күшін көрейік! — деді іргеге қарай ысырылған екі мырза.

Бала еңкейе беріп, кеспекті иығымен нығырақ тіреп қағып жіберді. Астына салған ломдар мен қада ағаштар шатыр-күтір етіп, біріне-бірі қағысып, бастары шошандасты да, отыз пұт тоң май құйған кеспек екі-үш қаққанда желге ұшқан ебелектей домаланып, сарайдың есігіне барып та қалды. Шой табан екі завод атын жеккен жүк шанаға қалай барып түсіп қалғанын тұрғандардың көзі шалмай да қалды.

— Ей, мынауың не істеп жіберді?

— Не істегенін көрмей тұрмысың? Оның орнынан қозғай алмаған кеспекті шанаға апарып салып қойды.

— Айтайын дегенім ол емес-ау, қожайын, тегі осы кәдімгі адам ба?..

— Енді кім?

— Бір жақтан келген дию ма, пері ме, бірдеңе шығар өзі.

— Не де болса, оның көтере алмағанды бір өзі көтере салды, жарайды. Міне, саған елу тиын, — деді май салған кеспектің қожасы.

— Жиырма тиынды мен берейін, — деді Масликов кең барқыт шалбарының қалтасына баржиған семіз қолын сұғып жатып.

— Майлы бай, қанша қорбандасаң да, қолыңа бір сомдық сары шұнақ ілінбеді-ау, — деді екі бай бірін-бірі әзілмен қағысып.

— Сен енді байыдың. Қар күрегеніңе тиын алма, — деді қораны күретіп жатқан қамбашы.

— Былшылдамай, уәделескен он бес тиынды әкел. Мен бай кісі емес, ол маған тамақ болады. Жетпіс тиынды ауылдағы тарығып отырған әжеме жіберем, — деді жалпақ қайың күрекпен шөмелеп қарды биік қорадан асыра атып жатқан, беті бұрқыраған термен буланған бала.

— Орлий, сен маған мырзасынған былшылыңды айтпай, мына қазақты қолыңа түсіріп ал. Кірекешіңе мұндай адам керек қой. Ол реті келгенде жиырма кісінің жұмысын істейді. Жотасына қарашы, буыны қатпаған бала, шойынан құйған алыптардың ескерткіші сияқты...

— Өзім де соны ойлап, жиырма тиын сыйлап тұрмын. Бірақ ол жиырма кісінің тамағын да ішеді ғой. Өзің айтқандай буыны қатпаған бала, созыла беретін резеңке қанар сияқты болады.

— Немене, саған үсіген картоп пен Есілдің сасыған шабағы жетпей ме? Бере бер астырып...

— Иә, оның да есебін табармын. Қысы-жазы құмырсқадай шұбыртып, жүргізіп отырған кіреге мұндай күш керек. Әсіресе, ұзақ сапарға таптырмайды.

Бала қарын күреп болып, тиынын алған соң Масликов қойын дәптерін алып, балаға жымия қарап, әңгімеге кірісті.

— Бала, сен қайдан келдің, ә?.. Мен білем, сен Қызылжардікі емес. Қай болыс, қай ауылдікі?

— Ақмола облысы, Сарытерек болысы, Құрама ауылынан.

— Әкеңнің аты кім?

— Мұңайтпас Ернақов.

— Өз атың кім?

— Мұқан. Оны қайтесің?

— Сенімен тамыр болғым келіп тұр...

— Тамыр болып ат мінгізесің бе?

— Жарайды, мінгізейін. Сен маған жігіт боласың, дұрыс па?

— Болайын, айына не бересің?

— Мен саған бәрін берем. Тамақ менен болады. Сенің киімің жоқ, киім берем, сондай айлық берем, айың бір сом сексен тиын.

— Ей, тамыр, оның аз ғой. Рас, мен жұмыс іздеп келдім. Әжем, әке-шешем бар, кедей кісіміз. Ең болмаса менің тапқаным солардың қант, шай, нанына жететін болсын, аздап қосыңқыра.

— Менен басқа кісі саған сексен тиыннан артық бермейді. Мен сені аяп, үлкен жігіттерге беретін айлық беріп тұрмын. Оның үстіне мына алпамсадай денеңе, оны киіммен жабдықтауға, ішетін тамағыңа екі-үш жігітке беретін қаржым артық шығатынын білесің бе?!

Бала ойланып тұрып-тұрып, келісімін берді.

Келешектегі әлемдік палуан Қажымұқан Масликовқа осылай келіп жалшылыққа тұрды.

* * *

Мұқан Масликовтың үйіне келген күні, жалпы кіреші жалшылар жататын жатақханаға орналасты. Сабан төселіп, пеш қойған сарайдың бір бұрышы тиді. Сонда түнеп шықты. Ертеңіне қожасы Мұқанды өз үйінің ауыз бөлмесіне шақырып, отыз пұт кеспекті доп қылып домалатқан дәуді

өзінің қатын-балаларына, қонақтарына көрсетіп, оның көп жігітінің бірі болғанын айтты. Күшті баланы айнала қарасып, бойын аршындап, салмағын өлшеп, Масликовтың кереметтей етіп айтқанына сенбеді.

— Бұл қалай отыз пұт көтереді? Бойы жарым кез,¹ салмағы 200 қадақ.² Рас, мойны, қол-аяғы жуандау. Бірақ отыз пұт жүкті көтеруі мүмкін емес, — деп, есепшісі өзінің өгіз өлшейтін есебін айтты. Өз сөзін қостамағанына Масликов та ренжіп:

— Жарайды, ендеше Мұңайтпасовтың кереметін кейін көрерсіңдер, — деді.

— Ал бала, қалай ұйықтадың? Жатақхана жылы ма екен? Жігіттердің арасы көңілді болар? Олар домбыра тартады, өлең айтады, карта ойнайды. Шынында да біздің үйден сендердің жатақханаларың қызық...

Қажымұқан бір түрлі көңілсіздік кейпін көрсетіп:

— Қожайын, мен оншалығын білмеймін, түнімен ұйықтағаным жоқ.

— Неге? Ішінде ұрыс, жанжал көп пе екен? Жанжалдасса төртеу-бесеуі жиылып отыз пұт болмайды, лақтырмайсың ба, шетінен...

— Жоқ, айта көрмеңіз... әжем ұрысқан, жаман болады деген. Менің төбелес, жанжалға жаным қас.

— Енді неге ұйықтай алмадың?

— Ұйықтай алмағаным, төсеген сабанның арасында тышқан бар екен. Олардың шиқылдаған даусын естісем, зәрем кетеді.

Масликовтың үй іші, өзі қосылып қарқылдап, көздерінен жас аққанша күлді. Оның қорқатыны жататын жердегі тышқан екенін енді ұққан қожайын ойлана қарап, сөздің соңында күлген жоқ.

— Міне, отыз пұт көтерген палуан... Тышқаннан басқа тағы неден қорқасың?

— Онан басқа еш нәрседен қорықпаймын.

— Қасқырдан ше?

— Ой, тәйірі, қасқыр, аю, қабан дегендер — ит емес пе, иттен кісі қорқа ма? Тек мына, адам жататын жерде тышқанның шиқылдағаны жаман...

Мұқанды ас үйінің ауыз бөлмесіне жататын етті де, өзіне екі ат, бір шана беріп, отын әкеліп тұру жұмысын тапсырды.

¹ К е з — бір метр.

² Қ а д а қ — 400 грамға тең.

ЖАЯУ СҮЙРЕГЕН ШАНА

Сағаттың тіліндей айналған күн өте берді. Мұқанның қарағайды қамыстай қаусатып, қолымен тартып құлатқаны, талай ауыр жүкті жалғыз тиегені аңыз болып айтылып жүрді. Челябинск, Қазан, Уфа, Самарға бірнеше рет барып та қайтты. Бойы өсіп, буыны қатая түсіп, он сегіздегі жігіт болды.

Қыс ортасы ауып, февральдың ішінде үсті-үстіне төпеп қар жауып, Қызылжар айрықша суытты. Масликовтың үйіне отын да, шөп те шақ келмеді. Ауыр жұмыс қайда болса, Мұқанды сонда жұмсау әдетке айналды.

Айдың аяғына таман ішкі Ресейге кеткен көліктер келіп, қаладан жиырма шақырым жердегі шөпке Мұқанның қасына төрт шана қосып, бес көлік жіберді.

Масликовтың үй ішіне Мұқанның ауыр мінез, тіл алғыш, тәртіптілігі қатты ұнаған еді. Ол қандай жұмыс тапсырылса да орындап келуіне әбден сенді. Сондықтан:

— Митька (оны Масликовтың үй іші Мұқан деуді қиын көріп «Митька» деп атап кетті), мүмкіндігің болғанша шөпті тез жеткізуге тырыс. Басқаларға қарамай, шөбінді алдымен тиеп ал да, келе бер. Жолдан келген аттар тілін тістеп аш түр, — деді қожасы.

— Жарайды, — деді тіл алғыш Мұқан.

Түн ортасы ауа жүріп кеткен шөпшілер қар басқан соқпақпен жүру ауыр болып аттарын болдыртып, әрең деп, түсте шөпке жетті. Мұқан жақсы деген екі атты тандап жексе де, ауыр жол аттарын болдыртып тастады. Аяз сорып, әлсіреп келген жігіттер төбе болып қар басқан шөпті көріп үрейлері ұшты. Оның қарын аршу үшін бір күн айналу керек сияқты. Жолдастары қарды қай жағынан аршып, шөпті қалай тиеу керегін кеңесіп, әр түрлі тәсілдерін айтып, көп тұруға айналды.

— Сүлдеміз сүйретіліп шөбіне әзер жетіп едік, енді мұны аршып алу азабы шөппен бірге сүйегімізді шанаға салар, — деді тоңып, жақ жүні үрпиген біреуі.

— Масликовтың бір сом сексен тиыны сол сүйегің үшін берілгенін шөптің басына келгенде білдің бе?.. — деді шақ денелі сары жігіт.

— Мұның өзін мына бір жерден ашу оңай болар: үйінді қардың ойпаттау жері екен. Шөптің түбіне шейін, шана сыйғандай етіп, қарын алсақ, төбесін басқан қарды кейін көрерміз, — деп, тағы біреуі үйілген шөпті айнала басып, төбе болып кеткен қарды төбесіне шығып көріп жүрді.

Оған дәті шыдамаған Мұқан боран үріп, шөптің шеті көрініп тұрған бір бұрышына келді де, жігінің арасына бастырықты ырғап-ырғап сүңгітіп жіберіп, иығымен көтеріп тастады. Шөп-мөбімен үйілген қар жел аударған түндіктей төңкеріліп түсті.

— Ой, мынау не істеді өзі?.. — десті, қалай ашып алу-дың амалын таппай, есі шығып тұрған жолдастары. Оған Мұқан жауап қайырмады. Бастырықты тағы бір сұғып екінші көтеріп тастағанда, үйілген шөптің жартысы ашылып қалды. Бір айыр шөпті аттарының алдына апарып салды да, шанасын доғарып сүйреткен бойы жақындатып әкеп шөпті тией берді.

— Ей, сен не істеп жатырсың? Көмбе қарда атты қалай жекпексің, батып кетеді ғой, — десті жолдастары.

— Менің оны өлшеп, ой тауысуға уақытым жоқ. Қожа-йын айтты, бітті, менің шөпті тез жеткізуім керек. Осыдан басқа маған түктің керегі жоқ.

— Мына күртік қар атты көтере алмайды деп тұрмыз ғой.

— Атты көтермесе мені көтереді. Менің атқа шейін сүйреп баруға мұршам келеді ғой деп тұрмын.

— Соны қойшы, нан жеп, әл жинайық та, сонан кейін қалай тиеп алуды ойласармыз, әйтеуір, бала төбесін ашып, азапты жеңілдетті ғой, — десті, суынған бойларын жылытқалы, беттерін уқалап, қолын қолына соғып, жүгіріп жүрген жігіттер.

Жолдастары нандарын жеп болғанша, Мұқан шөпті таудай қып тиеп болып, бастырығын тартып, жетегінен ұстап, ит шанадай сүйретіп, аттарының қастарына апарып қойды да, ол да нанын жеді.

* * *

Мұқан атын жегіп, жеті-сегіз шақырымдай шыққанда, қарсы алдынан боран соға бастады. Үйе тиелген шөпке қарсы соққан қарлы жел шөп арасын көтеріп, өңменінен итергендей тіреп, аттың аяғын қия басқызбады. Аттардың жүргенінен тұрғаны көбейді. Күн батып, дүлей қараңғы түн басталды. Мұқан шананы сүйрелеп, атқа көмектесті. Айыр шаншып, артынан да итеріп көрді. Шекеден аққан тері өңіріне тамып, түйір-түйір мұз болып қатып жатты. Қалаға жеті шақырым қалғанда бір ат аяғын басуға мұршасы келмей, төрт аяқтап тұрып алды. Ыза кернеген шөпші,

айырын шананың артына көмейлете шаншып қойды да, үрінді қарға көміліп тұрған шананы итеріп кеп жібергенде, жүре алмай тұрған ортаға жеккен ат, жетек сынып бүктелген бойынша шананың астына шалқасынан түсті. Жанына жеккен ат қайрылып сыртқа шығып кетті. Мұқан шананы кейін итеріп, астындағы атты босатқанша ол өліп кеткен еді. Шөпші біраз демін алып отырды да, өлген аттың қолдауынан божыны екі қабаттап өткізіп алып кеудесін көтеріп, шөптің бастырығынан байлады да, басы көтеріліп салбырап тұрған бөксесін иығына салып тұрып, шананың үстіне лақтырып жіберді. Өзі бел көтергіш қайысты шанаға байлап, қалған атқа пар болып шөпті сүйреп, қаланың шетіне шейін алып келді. Қалаға кірген соң, ол ат та аяғын басудан қалды. Оны шананың артына байлай салып, өзі жүкті сүйрей берді. Ел тұрып, қорасының айналасын күрей бастағанда, адам сүйреткен дәу шана шөп, бір атты үстіне салып, бір атты артына байлап, Масликовтың қорасына кірді. Бұл алып күштің кім екенін білу үшін, Масликовтың қорасына келгенше топ-тобымен қала адамы шананың артынан ерген еді.

Төбедей болып шөп үйілген шана қораға атсыз кіргенде, Масликовтың үй іші, жалпы жігіттері үрейлене далаға шығысты.

— Ойбай, ат қайда?.. Иттің баласы, — деп жан даусы шықты байдың.

— Жоқ деген атың шананың үстінде, бар атың шөптің артында байлаулы, қожайын, далада қалған еш нәрсең жоқ, — деді бала. Қожайын өлген атты көріп:

— Шақырындар городовойды, мына шошқаға акт жасасын, — деді.

Екі городовой келіп:

— Сүйрет шананы, шөп, атымен. Полицмейстерге алып барамыз, — деді.

Үсті-басы термен буланып, аппақ қырау басқан Мұқан үстіндегі өлген атымен шананы сүйретіп, полицмейстердің қорасына кетті.

КӨПТІҢ КӨМЕГІ

Мұқан полицмейстердің кеңсесіне қарай шананы сүйрей жөнелгенде, оның соңынан қаланың үлкен-кішілі жүздеген адамы шұбап бірге кетті. Городовойлар оларды сер-

пілту үшін қанша түсін суытса да, жұрт оны елемеді. Балалар күртiк қарды қайыстай тiлiп келе жатқан шананың артынан итерiсiп, Мұқанның ауыр жүгiн жеңiлдете түстi. Қораға жақындаған соң, городскойлар шананың жанындағыларды қуып, ендi бiрi кеңседегi бастығына кiрдi.

Бастық маңызданып, есiк алдына шыққанша, шана сүйреген Мұқан полицмейстердiң қорасының қасына тақалып қалды. Үйе тиелген шөптен сүйреген адам көрiнбейдi. Боран үрлеп, ақ қарды тықпалап тастаған шөптiң үстiнде аяғы серейiп ат жатыр. Шананың айналасында ор қояндай ойнақ салып балалар жүгiрiп жүр. Қолдарына шелегiн, күрегiн ұстаған әйел, еркектер шананы сүйреткендi көрiп қалуға ұмтылып, аяқтарын жүгiре басып, мойындарын созады. Бастық көше толған кiсiлердi көрiп, шошып кетiп:

— Бұл не үшiн қаптап жүрген адамдар? — деп, жанында тұрған городскойға қарады.

— Ұлы мәртебелi мырза, өзiңiз бiлмейтiн не бар... Ерiккен ел жаяу шана сүйреткендi қызық көрiп жиналғаны ғой.

— Неге қумайсындар бұларды?

— Қууын қудық, мырза. Бiрақ қусақ қораларға кiредi де, қасына кiсiлердi қосып алып, қайта жүгiрiп шығады.

— Қуындар. Қазiр тарасын. Шананы сүйреткен қазақ та қызық бұлар үшiн. Тарт. Шананы қораға кiргiз! — деп, бастық кеңсеге кiрдi. Мұқан шанасын сүйретiп, полицмейстердiң қорасына кiрiп кеттi.

Қораның есiгi жабылған соң, городской жиналған адамдарға:

— Жауырындарыңды мына дойыр тiлсiн демесеңдер, тарандар, — деп қолындағы қамшысын көпке көрсеттi.

— Оныңды бiзге неге көрсетесiң? — дедi бiреу.

— Неге кетпейсiңдер? — деп, городской мұртын тiкiрейттi.

— Қызық көреміз.

— Қандай қызық?

— Бiздiң Петроград, Москвадағыдай театр, клубымыз, циркiмiз жоқ... Жаяу шана сүйреткендi көрсек те қызық. Көшеге жиналған елге сендердiң бастықтарыңның өкпесi қысылып тұр ма? — дедi бiр тiгiншi.

— Ей, мұртыңды сыламай, жаңағы шана сүйреткендi берi шығаршы, көптiң дүбiрi өкпелерiңдi қысса, өзiмiз үйiмiзге алып кетейiк. Мұртыңды несiне тiкiрейтесiң. Оныңды күнде көрiп жүрмiз ғой, — дедi базардың орнын сыпыратын қарауылшы, городскойға жақындай түсiп.

— Ендi тарандар. Ол бұл қорадан шықпайды.

— Неге?

— Ни ішлеп?

— За что? — деген дауыстар жамырай шықты.

— Ол қазынаға пайдасы тиіп тұрған Масликовтың атын өлтіріп, шанасын сындырып отыр.

— Е, Масликовтың байи түсейін деп, дамыл тапқызбай айдатып титығына жеткізген аттары жылда қырылып жатады ғой. Өлген аттарын жалшыларына төлеткізеді. Оларды ұрып, ұрсып жәбірлейді. Боранға ұшып өліп, жарымжан болған жалшысы аз ба? Сендер соны қораларыңа неге қамамайсыңдар? Кеше шөпке кеткен бес көліктен шөпті жаяу сүйретіп біреуі ғана келді қалаға. Төртеуін қар басып, далада қалды. Аты түгіл, адамы да қырылып қалған шығар. Городовойлар, оны неге іздемейсіңдер? — деп, біреу дүрсе қоя берді.

— Кетпендер, босаған соң дәуді алып барып, тамашасын көреміз... Отыз пұттық кеспекті қақпақыл ғып ойнайды дейді. Үйдей қарағайды аяғымен теуіп сындырады дейді. Сонысын көреміз, — деп даурықты біреулер.

— Бастық қайда? Бай ат қырылатын болды, шөпті қайтарсын деп жатыр, — деп екі ат жетелеп Масликовтың бір жігіті келді.

Тарамай тұрған көпке қабағын шытып, бастық тағы шықты.

— Азаматтар, түсіну керек қой... Сіздерге тарқа деген тәртіп берілді. Неге тыңдамайсыздар? Көңіл қалдыратын қылық осындайдан шығады енді!

— Полицмейстер мырза, көңіл қалдыратындай көпшілік не істеп тұр? Өз аяғымызбен қар басып тұрмыз. Оның салмағы кімге түскендей...

— Бұларға ұқтырудың өзі бір жұмыс, — деп, суыққа шыдамаған бастық даурығып әлденеме айтып, ішке кіре бергенде, Масликовтың қамбашысы келіп:

— Тақсыр, шөпті шанасымен қайтарсын деп, бай ат жіберіп еді, соған рұқсат етсеңіз...

Көпшілікке құрсанған ашудың шарпуы оған да тиді.

— Мен тергеп, тексеріп, акт жасамай еш нәрсені қорадан шығармаймын.

— Тақсыр-ау, аттар аштан өлуге айналды...

— Масликовтың өзі өлсе де, айтқаным айтқан. Атымды өлтірді, тексер деген өзі. Тергеймін енді, ат өлген жерге барып көрем, — деп, бастық ашумен есікті тарс жауып, ішке кіріп кетті.

Балалар полицмейстердің қорасының жан-жағынан асылып қарап:

— Әне, шана­сы қораның дәл ортасында тұр. Өзі қардың үстінде жалаң бас отыр... Әне, тұрды... Кеңсеге кіріп барды, — десіп шулады.

Городовойдың біреуі елді тарата алмаған соң солардың «дәу» туралы әңгімесіне өзі де араласты. Өзгелердің өлшеусіз мақтауына бұл есепті дәлелімен араласты.

— Бұл шынында дәу... мына шөп кемінде қырық пұт. Арасына кірген қары бес пұттан қалай кем болар екен... Ал анау ат он бес пұт қайтсе де болады. Сонда 60 пұт жүкті жеті шақырым жерге жаяу сүйрегені ғой. Тегі, жай бала емес, — деді.

Бастық кеңсесіне кіріп, ат өлтірушіден жауап алды.

— Сенің Масликовқа жұмыс істегеніңе қанша болды?

— Үш жыл.

— Жасың нешеде?

— Оны білмеймін, әйтеуір, жылым — түйе...

— Түйе деген немене?

— Түйе — түйе. Малдың ең үлкені.

— Оның жаспен қандай байланысы бар?..

— Қазақта сондай жас болады. Сиыр, қой, жылқы — бәрі бар.

Еш нәрсеге түсінбеген полицмейстер:

— Далада тұрғандардың ішінде қазақ бар ма екен, шақырындаршы бермен, — деп, есік алдында тұрған городовойға бұйырды. Ол таяқты ақсақалды ертіп кірді. Полицмейстер қартқа қарап:

— Мынау «жылым — түйе» дейді. Осының жасы сонда нешеде болады? — деді. Қарт жалшы балаға қарап:

— Түйе жылға ілінбеген. Жылың тышқан шығар? — деді.

— Айта көрмеңіз, ақсақал. Тышқаны құрсын. Әжем «жылың — мақұлықтың ең үлкені» деген. Түйеден үлкен мақұлық бола ма, соны айта салып едім.

— Ендеше, жылың — ұлу екен. Ұлу деген — балық. Балықтан үлкен мақұлық болмайды, — деді шал есептеп: — Мұның жасы он сегізде.

— Жарайды, бара бер, — деді бастық.

— Ал жұмыс істегеніңе үш жыл болыпты. Масликовтың содан бері неше атын өлтірдің?

— Осы шөптің үстінде жатқан ат. Мен еш уақытта ат өлтіргім келмейді.

— Енді қалай өлді?

— Масликов шөпті көп тие деді. Көп шөпті тарта алмай ат тұрып қалды. Мен шананы итеріп жібердім. Шананың астына түсіп, ат өліп қалды.

— Қалай астына ат түседі?

— Атыңды ана шананың алдына қой, мен шананы итеріп, қалай түскенін көрсетейін.

— Ә... һә. Сен менің атымды өлтіргің келген екен, ә? Мен саған көрсетемін атты...

— Есіктен сөйлей, тұлыпқа оранып кеңсеге Масликов кірді.

— Аттарымның ішіндегі асыл тұқымды ең жақсы атым еді. Россиядан әкеліп, Шарафитдин мырза сатып еді. Биыл жасы он алтыда болатын. Баланстағы құны бір жүз сексен сом екен. Жалшылықпен өтеуге бұл иттің өмірі жетпейді. Қалай болатынын енді өзім де түсінбей отырмын, — деді.

Байдың бетіне тесіле бір қарап, тергеуші ат өлтірушіге:

— Көрдің бе, байлар атының жасына шейін біледі, ал сен өз жасыңды білмейсің. Қай жасыңда қандай жұмыс істегеніңді біреу сұраса қалай айтасың?..

— Оны білем ғой. Әне бір жылы өрісте өлген өгізді үйге көтеріп әкелдім. Сонан бір жыл кейін құдыққа түскен Құтпанның түйесін шығарып бердім. Биыл байдың шөбін — өлген атын үстіне салып, сүйреп үйіне, онан осы кеңсеге әкелдім. Бұған жас санаудың не керегі бар?

— Қой, ол былшылыңды. Полицмейстер, мұнан атты өндіріп бересің, — дейді бай.

— Жалақысынан ұста.

— Айлығы бір сом сексен тиын, оған мұның өмірі жете ме? Мен пәлен жыл бойына күтіп отырамын ба? Оған шейін бұл шайтан барлық атымды қырып бітіреді ғой. Үйінде малы болса, әкеліп беретін болсын.

— Үйінде мал бар ма?

— Малым көп...

— Кепілге алатын адамың бар ма? — Далаға шығып, мына тұрған кісілердің ішінен тауып беретінің бар ма? Кепілсіз болмайды.

— Даладағының бәрі кепіл болады.

— Қалай бәрі, танымайтын кісілер саған қалай кепіл болмақ? — деп, сұраушы танданды.

— Далаға шығарып көрейік. Даладағы қазақтың біреуі танитын шығар.

— Мұны тануын таниды. Маған ат төлейтін адам керек қой.

— Бәрін табамын. Тек далаға шығайыншы, — деді Мұқан. Шана сүйреген бала далаға шығуы-ақ мұң екен, күтіп тұрған ел неше түрлі тілде айқай салысты:

— Актысын жазып бітті ме? Бері кел, ортамызға. Көрей-ікші өзінді, — десіп қолынан ұстаған бойымен көпшілік ортасына алып кетті. Кеңседен алып шыққандардың әкімгершілігі мен байлығы аяққа басылып, елең қылған жан болмады.

— Ей-ей... кепіл керек оған. Масликовтың атын төлеу керек, — деді полицмейстер.

— Ненің кепілі?! — деп күжілдесті, даурыққан көпшілік.

— Бері, бері... Мына ықтасынға алып келіндер. Тер қатып, ауырып қалар өзі... — десіп айналасын қоршалай көшенің арғы бетіне шығып кетті. Полицмейстердің айқайы, городовойдың ысқырығы шырылдап, азан-қазаны шықты.

— Уә, сендерге не болды? Мұнша дегбірлеріңнен неге айрыласыңдар? — деп, ұзын мұртты біреу артына одырая қарады.

— Қайда апарасыңдар қылмыстыны?

— Қайдағы қылмыс? Ұрлық қылып па бұл?

— Ат өлтірген, соны төлейді.

— Ай, Масликов, сенде ар бар ма? Осы бала шанадағы шөпті жаяу сүйретіп келмесе қорадағы барлық атың қырылады. Сенің орнында мен болсам, осыған жүз сом берер едім, — деді жуан жұдырығын түйе сөйлеген мал союшы Петька.

— Шуылдамандар, атты төлейді, — деді полицмейстер, — оған шейін ат өлтірушіге кепіл керек!

— Оған кепілдің керегі не?.. Күнімен соған бола баланы ұстап отырсың, әлгіде айтсаңыз еді. Тарыдан — тау, тамшыдан — теңіз тұрғызған көп емес пе бұл, — деді біреу.

— Аты қанша тұрады екен?

— Бір жүз сексен сом...

— Шығарыңдар бір сомнан. Аты түгіл, Масликовтың өкесінің құнына жеткендей ақша жиналсын!

Жүздеген қол қойын-қоньшына сұғынып, мә, мә десті.

Бір уыс ақша Масликовқа ұсыныла берді.

— Осындай мейірімдерің болмаса, ел деп кім айтар еді, — деді бір қарт. Ақшаны қолына ұстаған біреу Масликовтың қолына санап беріп, аттың төленгеніне тілхат алды.

— Ой, тоқтандар, құны төленді, өлген атты ала кетейік, болмаса Масликов консерв заводына сол аттың етін тағы сатады. Онан да, өзіміз терісін алып, етін итке берейік...

Қалған ақшаны қолына ұстап, шөпші бала көше толған көпшіліктің ортасында кете барды.

ХАЛЫҚТЫҢ ЕСКЕРТУЛЕРІ

Көшенің жалаң аяғы деп аталатын қаланың алуан түрлі кәсіп иелері бастарын қосқанда көңіл көтеретіндей ермексіз де емес еді. Орталарында жас палуан Мұқан, әңгімешіл қарты да, би билеп, сырнай тартушысы да, алуан кейіпке түсіп күлдірушісі де, домбыра тартып, ән салатын ақыны да бар еді. Сапарбайдың екі бөлмелі үйі алуан түрлі кәсіп иелеріне толды.

Қарт кісілердің көпшілігі мұндай бас құраған жерде әңгімесін өздерін жинаған себепке бейімдеп айтатын ежелгі әдетімен, естіген, есте қалғандарын, көргендерін палуандарға байланыстырып айтты. Оны кейбіреуі тігісін жатқызып, өңдей айтып берсе, біреулері терең судан басын шалып орған қамыстай, шашыратып, әлдекімнен есіткен бірденесін кебірден илеген балшықтай, берекесін қашырып айтты.

— Ұмытпасам, осы отырған Құлекең де болды-ау деймін, баяғы бір Сарытораңғыл деген жерде, тарақтының асы деген ас болды-ау.

— Айғақтамай-ақ айта берсеңші, орашолақ неме... Барымтаның дауында отырған жоқсың ғой. Менің тарақтының асына барғаным рас, бірақ Сарытораңғыл емес, Сарытерек деген жерде болған. Әңгімені божыратпай, жинақтап айт, — деді Құлымбет қарт тыңдаушыларды бір күлдіріп.

— Бәрібір емес пе, Тораңғылы не, Терегі не, сондағы өне бір дәуді айтайын деймін-ау... Сендерге өтірік, маған шын, құдай салмасын, басы мен мойны Андрейдің тап асыл тұқымды бұқасыныкіндей екен. Ортаға келіп отыра қалғанда, ішегін тартып, таңырқамаған кісі қалмады. Беліне екі кісінің құшағы жетер емес... Білегіне алақұрт моншақтап өткізіп, жіп байлап, оған баланың жұдырығындай қоңырау тағып қойыпты. Төбедей болып шөкелей отырып, есіней түсіп, қолын уқалағанда, қоңырау шылдыр-шылдыр етеді. Ойпырым-ай, емшегі тап Құрымбайдың шайлап қалған бәйбішесінің емшегіндей... Көзі...

— Ей, көр-жерін былжырақтата бермей, жыққанын айтсайшы!

— Е, сонысын айт, дене деген әркімде де бола береді ғой.

— Жыққанын көргенім жоқ. «Сен шық, сен шық» деп жатқанда әкем маған «атқа бар» деп қуды да жіберді, тегі оны ешкім жықпау керек.

— Айтып болғаның осы ма?

— Иә, тегі үлкенін айтамын-ау, сол палуанның...

— Жықты ма енді?..

— Оны білмеймін.

— Құлеке, соны былжырақтатпай, өзіңіз айтыңызшы, кімді айтып отыр осы?

— Мұның айтып отырғаны Сарытеректегі тарақты Өтемістің асы. Онда бұл он үш, он төрттегі бала болатын. Сонда сонау қара таудың теріскейінен қожа палуан деген келген. Оны: «Жауырыны жерге тимеген, жанды көзіне ілмеген палуан» деп дәріптеп, алғашқыда ешкім бата алмай, жұрттың бөгелгені рас. Бірақ инеге шаншар еті жоқ, ап-арық біреу көз ілестірмей жығып кеткен.

— Мынаның айтқан суреті қайда қалды?

— Ей, сурет деген суға түссе еріп кететін қағаз емес пе? Осының былжырақтап айтқанының бәрі рас: есінеп, көзін ашып-жұмып, әлдене арқасын құрыстырғандай қолын уқалап, денесі мұздаған аттай сілкініп отырды.

Бай-балпандар бәйгемен әуреленіп кетіп, сырлық, қырлық болып бөлініп, палуанға түскен екі топтың қырлығын Үдербай ақсақал басқарды. Сырлық жағын Жызак-Созактан келген Мәукен деген біреу басқарды.

Қожа палуанның әлпетінен шошынып, палуандар бөгелгенде, Үдекенді ашу кернеп кетіп, ұзын қасы көзін жапты да, кеудесіне түскен сақалы селеудей шайқалып, күжілдеген мығым үнімен:

— Ұл тудым деп, шешелерің бөкпен жеген біреуің бармысың? — деп, иегін артына қарай бір көтерді.

Топтың сыртын ала тұрған Қазылхан атты біреу, қалың топты қайыстай тіліп, алға шықты да:

— Бар, Үдеке! Нағыз ұлдың өзі болмаса, ұлшығы бар, Үдеке... — деп, атынан түсе берді. Ол киімін шешіп те әуреленбеді, түйе жүн шекпенінің оң жеңін шешіп, қыл шылбырды алып беліне байлап, бос жеңін соған қыстыра салды. Қожа палуанның сәулетіне қайран қалған жұрт оны күреске түседі деп те ойламады. Беліне баланың құшағы жеткендей жіңішке, жауырыны кергіш қойғандай жалпақ, жаратқан арғымақтай қатып қалған жас жігіт екен.

Ол отырған алып дененің алдына барғанда:

— Мына біреуді қандай сор қысып келді? — десіп жұрт гу ете қалды. Жігіт оны елең қылған жоқ. Дәу ауыр жүкпен өзер тұрған түйедей орнынан тұрды да, артына қарай қолын жайды. Оның қасына ертіп жүрген сәлдесі шаңырақтай, семіз қожасы бар екен. Сол ат үстінде тұрып:

— Бабаң Әлі-Шыри-хұда жар болсын, — деп бата берді. Әлгі шыққан белгісіз палуан оған қараған да жоқ, бата да сұраған жоқ.

Қожа баламен ойнаған кісідей, белін ұстамай, жауырынынан бүргелі қолын арбаңдата бергенде, жігіт бөріге түскен бүркіттей, күдері белбеуге қолы сарт ете түсіп, жел құлатқан дөңбектей жерге гүрс еткізді. Ауыр дене мәңгірген басын жерден көтере алмай жатқанда, жігіт жеңін киіп, атына мінді де, бәйге күткен топқа қарай жортып жүре берді...

— Япырмай, атын білмедіңіз бе, Құлеке? — десіп, тыңдаушылар ынтыға түсті.

— Ондай кісі білінбей тұра ма, түбі түрікпеннен келіп қазаққа сіңген Мұғалбек деген біреу болып шықты.

— Аңғырт қожаны әдіспен жығып кетті ме екен?.. — деді біреу.

— Күшсіз әдіс не бітіреді. Онда күш те, жылдамдық та бар. «Қапы кетті, қайта күрестіреміз» деп, Сырлық тобы шу көтергенде, палуан:

— Қапылық жоқ. Артық күшпен арсыз палуан қайта күреседі. Мен енді күресті қойдым, — депті.

— Мұғалбектің қайтып күрескенін көрген, есіткеніңіз жоқ па? Ол әлі бар да болар.

— Бар. Мен қатарлы жасы бар. Алтайдың төрт дуан бас қосқан тойында бас палуанды жыққан біреуді жықты да, қайтып күреспей қойды. Өзі мақтануды сүймейтін, салмақты кісі. «Палуан» деп сөз қатқанға:

— Менің атым ол емес, өз атымды айта беріндер, — дейді. Екі баласы екі үй болып, Есілдің бас жағын мекендеп жүр.

— Біздің Мұқан да сондай жауырыны жерге тимеген палуан болып шықса, абыройына ортақ болып, үйде отырып біз де мақтанамыз, — деп, Сапарбай қарт балаға қарады.

— Ерекше біткен күш — өрт сияқты. Ол орынды тұтанса тасты балқытып, темірге айналдырады. Орынсыз тұтанса елді өртейді. Денеге біткен қуатты игеру үшін — ақыл керек... — деді Құлекең.

Қаңтар, ақпанның сықырлаған аязды күндері Айсарыны кеудіретіп тастады. Адамның кәрілікке мойығысы келмейтін ежелгі әдетімен: «Осы бір желі құрғыр жауырынымнан бүркіттей бүрді де, қозғалтпай қойды. Оның үстіне шаншуы келіп, бүйірімнен тікендей қадалды да қалды... Жердің шоң қайысын тілгілеп, үй істеді дегенді кім көрген! Осы бір тірілей кірген моладай, жер үй деген бәле шықты да, еңсені көтертпей, түнерген қардың бұлтындай басады да тұрады. Меш дей ме, пеш дей ме... Жуа қазған баладай, жалтыраған аузына үңілтті де қойды. Ойқой, жабуы бүтін болса, киіз үйге не жетсін... Іргесін қармен көміп, талай зымыстан қысты өткізіп едік. Шаншу, жел деген бәле болып көрген бе онда. Өскен ағаштай, заманның бұл да бір шығарған жаңа тікені-дағы» деп күрсінеді.

Онысын есіткен жастар күледі:

— Әже-ау, кесек пешті жер үйдің ішінде, екі мезгіл от жақпаса тоңып жатамыз, шатынаған аязда киіз үйде қалай жатады, жас бала қырылып қалмай ма?..

— Қырылмай-ақ сендерді өрбіткен бабаларың сол үйдің ішінде туып-өскен. Үй ықтап үйренген жетім танадай далаға шықпай, қосаяқ тышқандай інге үйреніп алған немесіндер де! Болмаса, ақсүйек қылған жұт Қоянды да сол үйде-ақ қарсы алғанбыз...

Сондай суық түннің бірінде, кешкі асқа тәбеті болмаған Айсары киімін шешпей, отырған жеріне қисайып, көз іліндіріп алды да, жаңа жатқан келінін тұрғызып, шырақ жаққан-ды.

— Мұңайтпас, ұйықтап қалдың ба?

— Немене, апа?

— Е... жылы үй, жылы төсек, жат балам, жат. Сол бір жетім баланың халін біліп кел дегенім қашан. Өз шешесі тірі болса ол осы үйден кетер ме еді. Жас кезінде торғайдай паналаған бұтасы мен болып едім. Кем-кетігіне соның шешесін тығын еткен қу құдай, жетімекті жеті қарынды етіп, жеті кісінің асын ішпесе бүйірі шықпайтын етті. Жетім қозымды жетелеп аттатқандай, ертіп жүріп асыраған — мен, еңсеме сүйеу белім бүгіліп, басатын аяқтың табаны сөгілген соң қаңғырып кетіп еді. Күзде барып, жинап-тергенін әкеліп, қылғып алдың да, сондай жан бар еді деп, есіңе де алмайсың. Есіңе түсіргендей дыбыс шығаратын перне үзілген, есіңе қайдан түссін ол?

— Апажан-ау, не болды? — деп, Мұңайтпас төсегінен тұрып, тонын жамылып, анасының алдына келіп отырды.

— Не болсын, жетімім тарығып жүр. Бір жеті болды, түсімнен шықпайды. Тоғайдың топты көкжал қасқыры қамап жүр! Сырғауылды сындырып алып, айғай салған үнімен ояндым. Қияндағы қиын жұмысына соны жұмсайды деп едің, тоғайдың топты қасқыры соны жеп-ақ қойған шығар...

— Апажан, тәңірдің таңы атса, жаяу кетсем де барып келейін. Өзің тымауратып жүріп, қинала бермеші, шешініп төсегіңе жатшы.

— Қасқыр жеп қойса бардың не, бармадың не. Сол жетімнің хабарын есітпей, мен төсекке жатпаймын! — деп, Айсары шарта жүгініп, жасаураған көзін жұмып алды. Жер төңкеріліп жатса да бөгде сөз аузынан шықпайтын ананың бетіне қадалып, Мұңайтпас отыра берді. Көзін жұмған ана, Мұқанның туып-өскен күндерін суырған жіптей ой жасуынан өткізді.

* * *

Қазақтың ежелгі әдетімен Лук пен Ернақтың көп жылғы достығын есте қалдыру үшін, қартайып келгенде, сүйек жаңғырту ретімен құдалық болды. Баласы ер жете бергенде Ернақ елді. Кеудіреп қалған Лук батыр Айсарыға көңіл айта отырып:

— Ернақ пен екеуміз, ханның қанды жорығынан қайтып келе жатып, жүйесіз істеген желікке пұшайман болып, қайтып хан маңына жуымасқа серт еткен едік. Үлкен көлдің жиегінде біріне-бірі жабыса шыққан зәулім ағаштың түбінде, жалаңаш төсімізді басып тұрып: «Осы жабыса біткен қос ағаштай, құшақтасқан достығымызды қара жер айырсын» деп едік, сол сертімізге қаяу түсірмей жеттік. Міне, қара жер айырып отыр. Қос таспадан өрген арқамшыдай¹ достықтың бірі үзіліп, бірі қалды. Балалардың арасында бізде болған көңілдей жылу бола ма, жоқ па, оны өрбіген өмір өзі шеше жатар. Менің де алатын дәмім санаулы. Айсары, сенің де күздің өсері тоқтаған шөбіндей сарғыш тартқан мезгілің келіп қалып еді. Саған көмекші керек. Қазақтың қызын атасаң иегін қораға қарай көтеретін әдеті. Мал бар болғыр екі үйде де құмнан қазған құдықтың шалшығын-

¹ Арқамшы — қайыстан ескен арқан.

дай жартымсыз. Досым үшін істеген ақырғы дәрменім болсын, үлкен балам Қалидың қызын, бірер жасы жетпесе де көмекшіңе берейін. Қазақтың «қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды» дегені бар. Қолдағы бармен той-томалағын істеп ауылдың батасын алып, келер айдың басында сені қолғанатты еткім кеп отыр, — деді.

— Мейіріміңе құлдық. Бұтақтарыңа өмір, бақыт, өзіңе абырой, иман берсін. Айтуға тілім жетпей жүрген тілегім еді, — деп, Айсары көзіндегі іркілген жасты кимешегінің шалғайымен сұртті. Сөйтіп Лук батырдың немересі Кәбира Мұңайтпаспен қосылды.

Жас Кәбираның қайраттылығы ауылға аңыз болды. Отынды тоғайдан басқа әйелдер арқалап әкелсе, ол құлап қалған қу ағашты бұтарламай түгелдей иығына салып, көтеріп әкелді. Бір әкелгені айлық отын болғандай ағашты көріп: «Бұл Кәбира аман болса, үйіне тоғайды жерімен көтеріп әкеледі» десіп, ауыл кісілері күлісті. Бала айғайласа да құлағын тосып, сөз терме әдеті жоқ Кәбира, мақтаса тасып, жаман айтса жасымады. Ер мінезді келіншек ауыл-үйдің шамасы келмей жатқан ісіне қайырымды болды. Көтере алмай жатқан қабы, сындыра алмай жатқан ағашы, тарта алмай жатқан диірмені болса күлімсірей келіп, тіл қатпай қолына ала салатын еді. Осындай мейірімділігі үшін оған алғыс айтпайтын ауылдасы жоқ болатын.

Үйірсек Айсары Кәбира келгеннен өзіне ермек болғандай бір бөбек болуын аңсады. Ауыл адамдары да Кәбираға айтқан алғысын: «Ұл тап, үбірлі-шүбірлі бол» деуші еді. Көңіліндегі тілегін айтқан кісілерге: «Ылайым айтқандарың келсін» деп, Айсары да қол жаюмен болды. Бірақ Айсары қанша асықса да жаратылыс асықпады. Кәбираның салтандығы үш-төрт жылға созылды. Жылдан-жылға кәрілік жеңіп бара жатқан қарт ананың үнлеуі көбейе берді. Бесінші жылға аяқ басып, «сараң тәңірім, тандырымды шын кептіргелі жүрмісің...» деген сөзді көбірек айтып жүргенде, Кәбира екіқабат болды да, мезгілді күнін өткізіп барып егіз ұл тапты.

— Асаным мен Үсенім, бере салған қос қозым! — деп Айсары қуанды. Сөйтіп, қуаныш қойнын екі жақты бірдей ашты.

Жас ұрпағын иіскеп, жасаурай бастаған қарт анаға қайғының көшпелі қара бұлты көлеңкесін түсіре қалды. Дәрігерлік ғылымның дариясы бөгеулі жатқан елге қорасан кеселінің індеті келіп қаптады. Оның алдымен ұратын жа-